

УДК 94 (477) "12/13"

В. О. Доценко

ЦИВІЛІЗАЦІЙНО-ДЕРЖАВНИЙ ВИБІР РОЗВИТКУ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ РУСІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII ст.

У статті на основі аналізу монографічної та періодичної літератури робиться спроба встановити історичні обставини, причини, які призвели в середині XIII ст. до вибору князями Північно-Східної Русі ординської державно-політичної моделі розвитку. Особливо аналізується історія діяльності князя Олександра Ярославовича та його співпраця з татарськими ханами з питань встановлення політичної та соціально-економічної залежності руських князівств від Орди.

Ключові слова: Північно-Східна Русь, Золота Орда, цивілізаційний вибір, .

Політична та державницька історія руських князівств у складному, сповненому трагізму XIII ст. залишалась для багатьох поколінь істориків предметом наукових дискусій, побудови нових концепцій розвитку власних національно-державницьких проектів нащадків східно-слов'янських племен, які об'єднала в єдину державу династія Рюриковичів. Крах імперії рюриковичів від навали монголів, призвів до появи нових та розвитку вже існуючих державницьких проектів на території Русі. Перед руськими князями стояла проблема вибору власної моделі державно-політичного та цивілізаційного розвитку. Галицько-Волинське князівство в особі князів Данила і Василька вибрали західну (європейську) цивілізаційно-державницьку модель. Князі Північно-Східної Русі обрали азійсько-монгольський ордизм, його деспотію та холопством. Чому вони зробили такий вибір? Що керувало Північно-Східними князями? На ці питання намагались відповісти історики упродовж декількох століть. У наш час, коли на руїнах радянської імперії постають нові держави і іде ідеологічна боротьба за право мати власну історію, питання вибору цивілізаційного напрямку розвитку є актуальним. Тому метою нашої статті є спроба встановити історичні обставини, причини, які призвели до вибору в середині XIII ст. князями Північно-Східної Русі ординської державно-політичної моделі розвитку.

На початку XIII ст. Русь перетворилась на конфедерацію удільних князівств, які ворогували між собою і вели постійні війни за нові території і регіони впливу. Татаро-монгольські хани, зорієнтувавшись у політичній обстановці, по частинах розбили Русь. Спочатку вони підкорили північно-східні руські землі, якими вже мало цікавилися південні князі, а потім – Південну Русь. Монголо-татарське завоювання завершило поділ Руської держави. Однак остаточний поділ імперії Рюриковичів на північно-західну, північно-східну і південно-західну сфери лежить не в площині монголо-татарських завоювань. Татари лише завершили відцентрові тенденції. Він має глибокі корені, що сягають епохи великого розселення слов'ян. Незворотність поділу визначалася, коли з-під влади київських князів вийшла Полоцька земля із Псковом і Смоленськом, а дещо пізніше – Суздальська і Ростовська землі, що стали ядром не зародження, а визрівання відповідно білоруської і російської народності. Не татари, плюндруючи Київ, встановили остаточний рубіж між південною і північно-східною частинами Русі, що в часи стабільності київського центру становили політичну, а не етнічну спільність. Цей рубіж провів 1169 р. князь Андрій Боголюбський, зруйнувавши Київ та пограбувавши його [1, с.163].

Відцентрові тенденції XII-XIII ст. породили окремих державницький рух Галицько-Волинського династичного рукава київської династії Рюриковичів. На відміну від залежного від місцевого угро-фінського населення Північно-Східної Русі, Галицький політико-владний центр тяжів до Києва. Місцеві князі мали тісні політичні, економічні, а головне етнічні зв'язки з Києво-Руською землею. Данило Галицький розглядав Київ та Київську землю частиною власного державного утворення, яке він будував в середині XIII ст. Воєвода Данило Галицького Дмитро, на відміну від Андрія Боголюбського не руйнував Київ, а організував його оборону від монголо-татар 1240 р.

Північно-Східні князівства розвивались власним шляхом. Маючи зовнішнього ворога в особі монголів, угорців, поляків і тевтонців, князь Володимиро-Суздальський Олександр Ярославович опинився перед вибором моделі подальшої еволюції власного князівства і князівського інституту. Тобто князь мав провести свого роду кореляцію цивілізаційного вибору розвитку Русі в подальші десятиліття. Кореляційні зміни стосувались меж застосування сили по відношенню до підконтрольного князю населення, суб'єктів, які вправі її застосовувати, подальший розвиток православ'я і сакральньо-релігійне обґрунтування повноважень князя та інших владних суб'єктів.

Новітні обумовлювались потребами консолідації розрізаних територій, централізацією влади та можливостям протидії монгольському пануванню. Причому зміни супроводжувались ревізією візантійського релігійного наповнення князівської владної моделі, яка існувала на Русі. Якщо Галицько-Волинський князь Данило вибрав західну модель еволюції держави і суспільства, то Олександр зробив свій вибір на користь монгольського централізованого самодержавства. В результаті і в Галицько-Волинській Русі і в Північно-Східних князівствах сформувалась власна модель держави, яка визначила розвиток територій на століття в перед.

Ставка Олександра Невського на союз з Ордою не була його особистим вибором. Його попередники, нащадки Володимира Мономаха, сина грецької царівни, виступали проти західного європейсько-латинського вектору розвитку. Вони активно реалізовували провізантійську політику. Цьому сприяли грецькі священники, яким була надана можливість "цензурувати" ідеологічну діяльність Печерського монастиря. Очевидно,

жорсткої фільтрації на угоду Візантії зазнали і згадки про королівську титулатуру старокиївських володарів. Візантія активно підтримувала володимиро-суздальських князів у їх антикиївській політиці і виявилась натхненником погрому Києва князем Андрієм Боголюбським у 1169 р. Погром Києва мав за мету не просто захоплення столиці Русі, що траплялося раніше, але його сакральне приниження новим політичним організмом, що будувався на інших суспільно-політичних засадах [2, с.73].

Андрій Боголюбський і його нащадки використали розроблену ще за Ярослава Мудрого ідеологему про втрату Візантією і Царградом першості у християнському царстві. Русь і Київ мали стати наступниками візантійського християнського Царграду, а князь наступником візантійського цесаря. Розроблена руськими книжниками у середині XI ст. міфологема про “перенесення-переміщення” Золотих воріт, а з ними і християнського царства, настільки утвердилась у свідомості тогочасного суспільства, що була використана Андрієм Боголюбським для утвердження своєї влади на Русі та перетворення Володимиро-Суздальського князівства на новий владний центр Русі. Стананнями Андрія Боголюбського до північно-східної Русі було перевезено багато християнських святинь з Києва і Київщини. Із Вишгорода було вивезено священну ікону Божої Матері. Обґрунтовуючи свій вчинок князь наголошував, що іконі не сподобалось перебувати на Київській землі, яка втратила свою сакральну роль, яка перейшла до Володимира-на-Клязьмі [3, с.161].

Наслідуючи Ярослава Мудрого Ростово-Суздальський князь скопіював київські Золоті ворота, побудувавши точну їх копію у столиці Північно-Східної Русі. Андрій Боголюбський, як і його відомий попередник у XI ст., розгорнув церковне будівництво в Володимирі і Боголюбіві для протиставлення власної вотчини християнському центру. Намагаючись перевершити авторитет і святість староруської столиці, він прагнув об'єднати північно-східні руські землі в нову суверенну, з власним митрополітичним престолом, державу. Місцеві літописці порівнювали князя Андрія Боголюбського з Соломоном, церкву в Боголюбіві з старозавітним храмом Господнім в Єрусалимі, а Володимир з Києвом як Новий Єрусалим. Напевне літописець реалізував думки князя і оформив їх у ідеологічний трактат. Ідеї богообраності Володимиро-Суздальського князівства підкріплювались створеними в 1164-1165 рр. літературних творів Слово Андрія Боголюбського про свято 1 серпня, Сказання про перемогу над волзькими болгарами 1164 року і святкуванні свята Спаса (1 серпня) [4, с.72].

Отже, опинившись у слабозаселених прикордонних Північно-Східних територіях Юрій Долгорукий і його нащадок Андрій Боголюбський розпочали створення сильної князівської владної моделі, де стосунки між князем і місцевими боярами-дружинниками ґрунтувалися б не на договірних сюзеренно-васальних відносинах, які панували в тогочасній Європі та Київській Русі, а на відносинах пана і його холопа-слуги. В Північно-Східній Русі з її переважно фіно-угорським населенням і прийшлими князями та боярством не могло сформуватися впливової земельної феодалної верхівки. Князю не потрібно було будувати стосунки з власним оточенням, застосовуючи європейську договірно-правову модель. Крім того регіон не мав мережі сильних і економічно розвинутих міст, які б могли протидіяти посиленню князівського абсолютизму. Андрію Боголюбському не вдалося поширити на регіон одноосібну князівську владу, але його наступники – володимиро-суздальські князі рухались в напрямку побудови держави, де б кожна особа, незалежно від її соціального статусу, була б абсолютно безправною у стосунках з князем-деспотом.

Вибір східного, ординського шляху, з його абсолютною деспотією, був вибором північно-східних князів. Володимирський стіл у зазначений період займав батько Олександра Невського – князь Ярослав Всеволодович. Князь-невдаха, Ярослав програв у 1206 р. спір за Галичину, згодом князь Всеволод вигнав його з Переяслава, посадивши туди свого сина Михайла (який з тих під став ворогом Ярослава); пізніше Ярослав поступився Новгородом на користь Мстислава Удалого і в Липецькій битві 1216 р. зазнав від нього поразки. На Калці Ярослав не бився, на допомогу брату Юрію на р. Сить не прийшов (на відміну від молодшого брата Святослава). Час від часу Ярослав княжив у Новгороді і здійснював походи на Чудь, Литву і Карелу [5, с.246].

У 1237 р. Східна Русь була буквально обезголовлена – князь Юрій загинув, його резиденція – Володимир погромлена Батием. Ярослав скористався ситуацією і в'їхав до міста. А 1243 р. після повернення з західного походу Батия, Ярослав Всеволодович першим приїхав до хана на поклон. Він визнав себе данником монголів. Питання, яке перед ним стояло, полягало не в тому, що вибирати, - незалежність, чи втрату суверенітету. Питання лежало в площині кому поступитися суверенітетом – монголам, литовцям, полякам чи Лівонському ордену. Ярослав та його син Олександр, а з ними і Північно-Східна Русь вибрала монголів. [6, с.126] Покровительство монголів передбачало і вибір напрямку державного розвитку, напрямку еволюції суспільства, свого роду це був цивілізаційний вибір.

Підкорення ханові хоч, з одного боку, принижувало князів, але з іншого зміцнювало їх владу. Між ними і ханом було укладено свого роду неформальну домовленість. Хан віддає князям їх землі у вотчину. А князі підтримують його політику у завойованих землях. Про співпрацю хана і Всеволодовичів наголошує Л.М. Гумільов, Сахаров, А.В. Головне та ін.

Доординський період, князі називали свої землі отчинами, але це слово мало інший зміст, ніж близьке йому за змістом слово вотчина. Згідно князівської традиції князі династії Рюриковичів мали моральне право правити і князувати там де, князували його батьки. Однак вони могли втратити його не порозумівшись з місцевим людом, боярством, або втратити князівство під час князівських усобиць. Князі повинні були постійно берегти й охороняти свої володіння і право князувати в них силою власного війська. Після завойовання Русі ординцями князі, які визнавали владу хана і передавали йому право на власні володіння, отримували від нього ярлик і право на володіння власним князівством, а можливо і сусідніми територіями. Ніхто не міг зазіхати на право князування, отримане з рук ординського володаря. Вічове право, яке виражалось волею народу, місцевого боярства не могло вже поширюватись на право князя на вотчинне

володіння і ярлик. Підтримуючи татар, князь отримував від них захист від зазіхань на владу власного народу і сусідніх князів. Князі отримували тільки одного володаря – хана Орди. Вони ставали свого роду державцями у власних князівствах. Це одразу зрозумів Ярослав Всеволодович і його син Олександр, тому вони і зробили ставку на ординців. Їх влаштовував статус ханських васалів. Взаємін рабського приниження князі отримували повну владу над боярами і людом у ввірених їм князівствах. Крім того їх владу освячувала і православна церква, роблячи її сакральною і божою. Православ'я стало опорою формування нової державної моделі у Північно-Східній Русі. Отже, Ярослав боровся не за верховну владу на Русі, а за милість “хана вся Русі” і можливість отримання ярлика на княжіння. Князь із господаря-сюзерена перетворювався на слугу-васала хана-правителя. Статус слуги-васала, ханського холопа підкреслювався скрізь, включаючи і носіння Батиевого ковпака – княжий ковпак з увігнутим верхом. Крім того князь вимушений був завжди йти після приставленого до нього татарина і займати місце біля нього “сидіти позаду зада” Цей статус – “позаду зада” - став для руського князя місцем в імперській ієрархії Орди.

За десятиліття 1237-1246 рр. Орда Батия перетворилась для Північно-Східної Русі в метрополію, а Русь – в ханський улус. Ефекту підкорення і холопського служіння було досягнуто жорстким покаранням відступників і милістю для князів-холопів. Центр Русі з Києва переносився до Сараю, де хан вирішував долю своїх слуг-холопів. Тільки в Орді, ставши на коліна перед ханом і визнавши себе його холопом, князь міг отримати владу і можливість бути вершителем долі власних слуг – бояр і люду. Орда швидко перетворилась на оплот справедливості; хана Батия було визнано у Північно-Східній Русі царем (цезарем) і вже за життя його називали Добрим [7, с.248].

Смерть батька 1246 р. поставила перед Олександром та Андрієм Ярославовичами вибір варіанту стосунків з Ордою. Андрій вибрав боротьбу з ординцями, а Олександр продовжив батьківську політику. У 1248 р. він не прийняв пропозицію папи про спільний військовий союз для війни з монголами. Яка ж причина відмови одного християнського володаря від пропозиції іншого спільно боротися з іновірцями? Як зауважують О.П. Моця та І.М. Данилевський, Русь в XIII ст. – це переважно суспільство традиційне, де старі звичаї в основному сприймалися як непорушна основа. Будь-яка спроба змінити звичний хід речей, порушити раз і назавжди заведений порядок неодмінно сприймалася трагічно, ставила під питання саме існування світу, в якому існує людина. В умовах середини XIII ст., мабуть, як це і не парадоксально нині звучить, більшою загрозою для жителів Північно-Східної Русі бачилися предстванки західноєвропейської цивілізації, ніж завойовники-кочівники, які прийшли зі Сходу. Лицарі Ордену несли із собою нове життя. Було ясно, що разом з ними йшов новий закон, новий міський побут, нові форми володарювання. Достатньо згадати, що після підписання договору з Ригою ідо Пскова були посаджені два німецьки фогти (судді). Але основне полягало не в цьому. Європейські лицарі несли нову ідеологію, нову віру – католицтво. А католики були так же нетерпимі до своїх православних “братів Христових”, як і православні до католиків [8, с.218]. На відміну від неспокойних західних сусідів Русі Золота Орда була “своя”. Судячи з усього, монгольські хани не мали великого бажання втручатися у внутрішні справи щойно підкореної “орди Заліської”, як означені ці території в “Задонщині”, без особливих причин. Правда, причини ці могли траплятися на кожному кроці і часто були незрозумілими завойованим народам [9, с.45].

Отже, Олександр зробив ставку на більш зрозумілих монголів, які чимось нагадували йому його попередників – Юрія Долгорукого та Андрія Боголюбського. Останні мріяли про централізацію влади і про власний статус на рівні візантійського імператора. Олександр був переконаний у правильності власного вибору. Поступаючись переважачій силі, Олександр, сам очолив колоніальну владу над місцевим населенням, ставши намісником більш сильних колонізаторів – монголів. Але виконання покладених на нього функцій не вимагало відмови від попередньої владної моделі, яку сформувавши його пращури. Навпаки позиції князя посилювались – це була поступка суверенітетом на користь абсолютизації і посилення одноосібності влади князя [10, с.129]. Його розправа над повсталими проти татар новгородцями і примушення їх сплати данини Орді, підтримка монгольських військ у придушенні виступу свого брата Андрія, який правив до Невського у Володимирі і орієнтувався на Захід, втеча в Орду під час антитатарського повстання 1262 р. – все це свідчить про те, що руський князь розглядав свою владу над руськими (точніше – над окупованими Рюриковичами фіно-угорськими) племенами як протекцію влади Орди, а силу Орди – як головне джерело власної владної сили [11, с.127]. На думку Дж. Феннела, “так зване татарське іго почалося не в момент завоювання Русі Батием, а з моменту, коли Олександр зрадив своїх братів”. Саме завдяки Олександрові почалась “ордиізація” Північно-Східної Русі у вигляді адміністративних реформ – перепису населення і його організації за монгольською десятинною системою. Подібні реформи були звичними для монголів і давали їм можливість реального підкорення завойованих територій. Відбувалася свого атомізація суспільства, основні верстви руського суспільства втратили свій статус і свої політичні і соціально-економічні права. Вони перетворювались на атомізовані одиниці нового ординського суспільства.

Князь Олександр прийняв на себе “іго” і не опанував його. Він ратував за Орду, і був нею розчавленим. Він вбачав в Орді зручну військову потугу, яку можна було б подібно до половців використати для посилення власної влади. Олександр зробив свій вибір на користь ординзму, відмовившись від європейської моделі розвитку, яку вибрав Данило Галицький. Північно-Східна Русь отримала холопство і “вільного царя”, як називали ординського хана на Русі.

Про ординський, самодержавно-деспотичний цивілізаційний вибір Північно-Східними князями свідчить і відображення поїздок князів в Орду та отримання ними ярликів. Володимирський літописець гордиться “честью”, яку отримали в Орді руські князі. Л.М. Гумільов навіть припускає, що Олександр Невський побратався з Сартаком, сином Батия [12, с.252]. В той же час “честь” хана для укладача галицького літопису

– це приниження, “обида”. Галицький літописець з гіркотою говорить про “Злу честь татарську!”, яку отримав в Орді князь Данило Галицький. Холопство для літописця – це зрада батьківським настановам, зрада родині, акт найгіршого приниження для вільного християнського володаря.

Отже, цивілізаційний вибір володимиро-суздальських князів призвів до формування в Північно-Східній Русі деспотичної, централізованої ординсько-візантійської московської державності. Її підтримували і ортодоксальні православні ієрархи, які були обласкані монгольськими ханами та підтримували їх політику і державність. Система правління в монгольських улусах на диво вдало “лягла” на “модель” деспотичної монархії, котра вже кілька десятиліть “апробувалася” на Північному Сході нащадками Юрія Долгорукого і Андрія Боголюбського. Реальна влада й надалі залишалася в руках своїх князів, навіть і тоді, коли вони отримували ярлики на велике княжіння із рук монгольських ханів. Зате життя – там, де воно взагалі залишилося після нашестя, – проходило як у попередні часи, хоча і більш тяжко. Але, найголовніше, монголи проявляли прямо-таки зазидну для європейців віротерпимість. Мало того, їхнє ставлення до священиків, незалежно від етнічної й конфесійної приналежності, було підкреслено ввічливим. Можливо тому, хоча в джерелах ординці постійно згадуються з епітетами “беззаконные”, “поганые” і т. п., як вороги церкви вони не сприймалися [13, с.46].

Володимиро-Суздальські князі від служіння Орді отримали рід привілеїв і перемог у внутрішньодержавній політиці. Ордизм допоміг їм побороти вічову демократію. Були розпущені міські ополчення, а князівські двори перетворені на центри деспотичного свавілля, де не існували руська виборність, договори князя з народом та вічова демократія. Князі перемогли місцеве боярство. Дружинники і бояри втратили право переходу від одного князя до іншого, бо одночасно вони втрачали свої землі. Для служивого люду служба стала по-життєвим обов'язком, а князь довічним сюзереном. І найголовніше, відбулося поєднання візантійської владної традиції, з татарським ордизмом. Продуктом стало московське самодержавство з необмеженою, божою і сакральною владою князя-цесаря-царя-самодержця.

Джерела та література

1. Баран В.Д. Давні слов'яни. – К.: Альтернативи, 1998. – 336 с.
2. Терещенко Ю. Скарби історичних традицій / Ю. Терещенко. – К.: Темпора, 2011. – 560 с.
3. Ярослав Мудрый и его эпоха / под редакцией И.Н. Данилевского, Е.А. Мельниковой. – М.: “Индрик”, 2008. – 216с.
4. Данилевский И.Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII – XIV вв.): Курс лекций / И.Н. Данилевский. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 389 с.
5. Головнев А.В. Феномен колонизации / А.В. Головнев. – Екатеринбург: УрОПАН, 2015. – 592 с.
6. Ахиезер А. История России: конец или новое начало? / А. Ахиезер, И. Клямкин, И. Яковенко. – М.: Новое издательство, 2008. – 464с.
7. Головнев А.В. Феномен колонизации / А.В. Головнев. – Екатеринбург: УрОПАН, 2015. – 592 с.
8. Данилевский И.Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII – XIV вв.): Курс лекций / И.Н. Данилевский. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 389 с.
9. Моця О.П. “Русь”, “Мала Русь”, “Україна” в післямонгольські та козацькі часи / О. П. Моця. – К. : Наукова думка, 2009. – 320 с.
10. Ахиезер А. История России: конец или новое начало? / А. Ахиезер, И. Клямкин, И. Яковенко. – М.: Новое издательство, 2008. – 464 с.
11. Ахиезер А. История России: конец или новое начало? / А. Ахиезер, И. Клямкин, И. Яковенко. – М.: Новое издательство, 2008. – 464 с.
12. Головнев А.В. Феномен колонизации / А.В. Головнев. – Екатеринбург: УрОПАН, 2015. – 592 с.
13. Моця О.П. “Русь”, “Мала Русь”, “Україна” в післямонгольські та козацькі часи / О. П. Моця. - К. : Наукова думка, 2009. – 320 с.

Dotsenko V. Civilization-state choice of development of North-eastern Russ is in the second half of XIII of century

In the article on the basis of analysis of monographic and periodic literature given it a shoot to set historical circumstances, reasons that drove to the middle of XIII century to the choice by the princes of North-eastern rues of asian state-political model of development. History of activity of prince Alexander Jaroslavovich and his collaboration are separately analysed with the Tatar khans in the questions of establishment of political and socio-economic dependence of Russian principalities from Horde.

Key words: North-eastern Russ, Gold Horde, civilization choice.